

ՐԱՖԶԻ-ՇԻԼԼԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ա. Ս. ԲԱԳՈՅԱՆ

ԳՊՀ դասախոս

18-րդ դարում գերմանական լուսավորական գրականության մեջ ասպարեզ եկավ գրական հուժկու մի շարժում՝ «Sturm und Drang» («Գրոհ և փոթորիկ») անունով, որի ականառու ներկայացուցիչն էր երիտասարդ բանաստեղծ և դրամատուրգ Ֆ. Շիլլերը: Ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում նա հանդես է գալիս իբրև բռնության, անարդարության և հասարակության ախտերի դեմ պայքարի առաջամարտիկ և իր գրական երախայրիքին՝ «Ավազակներ» («Die Räuber», 1781) դրամային իբրև բնաբան ընտրում է «In tyranos!» («Ընդդեմ բռնակալների») արտահայտությունը: Ֆեոդալական մասնատվածության և հասարակական կյանքի համընդհանուր հետամնացության պայմաններում ըմբոստ երիտասարդը գրականություն է բերում չարիքի դեմ պայքարի ելած ինքնատիպ մի հերոսի՝ Կարլ Մոորին, որը բռնությունն ու անարդարությունը պատրաստվում է խորտակել բռնությամբ՝ ավազակային պայքարի եղանակով:

Շիլլերի այս դրաման ներկայացնում է ինչպես հոգեբանական, այնպես էլ հասարակական սուր կոնֆլիկտներ, որոնք դուրս գալով նեղ անձնական, ընտանեկան և ազգային շրջանակներից՝ համամարդկային արժեք են ստանում: Հեղինակն այստեղ արծարծում է ազատաշունչ այնպիսի գաղափարներ, որոնք շուրջ քառորդ դար անց՝ 19-րդ դարի 30-ական թվականներին, ներթափանցելով հայ իրականություն՝ դարավերջին արդեն մեծ արձագանք են գտնում ոչ միայն գրականության մեջ, այլև մշակութային կյանքում և հասարակության մեջ ընդհանրապես: Հասարակության արատը ոչնչացնելու շիլլերյան կոչերը հայ մտավորականության շրջանում մեծ ընդունելություն են գտնում և ոգեշնչում նրանց: Բազմաթիվ են փաստերը, որոնք վկայում են Շիլլերի նկատմամբ հայ մտավորականության ուշադրության, համակրանքի ու ակնածանքի մասին: Այսպես, Շիլլերից թարգմանություններ են կատարել Խ. Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը, Ղ. Ալիշանը, Ղ. Աղայանը և այլք, նրա երկերը հիացմունքով են կարդացել Մ. Նալբանդյանը, Րաֆֆին, Ալ. Շիրվանզադեն և շատ ուրիշներ, որոնք դրվատել ու մեծարել են գերմանացի լուսավորչին: Բավական է հիշել Մ. Նալբանդյանի «Նամակ հրատարակողին» վերտառությամբ երկու հոդվածները՝ Մարտիրոս Սառաֆյանց ստորագրությամբ՝ թվագրված «Պրուսիա, Բեռլին, 9 նոյեմբերի 1859թ.»¹, և Ադոլֆ Բլունենթալ ստորագրությամբ՝ թվագրված «Ավստրիա, Վիեննա, 9 նոյեմբերի 1859թ.»², որոնցից առաջինում նա մեծ ոգևորությամբ նկարագրում է Շիլլերի հարյուրամյա հոբելյանին նվիրված տոնախմբությունը Գերմանիայում և մեծ դրամատուրգի արձանի բացումը Բեռլինի թատրոնի առջև, երկրորդում՝ նույն տոնախմբությունն ու գրողի արձանի բացումը արդեն Վիեննայում: (Հարկ է նշել, որ իրականում Նալբանդյանը մասնակցել է Շիլլերի ծննդյան հարյուրամյակի

¹ «Հյուսիսսափայլ», 1859, N11, էջ 902-903: Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ 6 հատորով, հտ. 2, Երևան, 1980, էջ 378:

² «Հյուսիսսափայլ», 1859, N11, էջ 903-906: Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ 6 հատորով, հտ. 2, Երևան, 1980, էջ 379-382:

նախատոնական հանդիսություններին, որոնց նկարագրությամբ նամակները նա արտասահմանից ուղարկել էր դեռևս ամռանը՝ հուլիս ամսին)³:

Նալբանդյանի համակրանքը Շիլլերի նկատմամբ դրսևորվում է նաև հանրահայտ «Երկու տող» պամֆլետում (1861թ.), որտեղ, ի թիվս այլ գրողների և փիլիսոփաների, նա հիշատակում է նաև Շիլլերին՝ իբրև «ճնշված մարդկության անմահ բարեկամի»⁴:

Առկա են նաև փաստեր, որոնք վկայում են, որ Նալբանդյանն ընթերցել է «Ավազակները» (ենթադրվում է՝ ռուսերեն) և առանձին մտքեր ու պատկերավոր արտահայտություններ դուրս գրել այնտեղից՝ հետագայում օգտագործելով դրանք⁵:

Սույն հոդվածում նպատակ ունենք Նալբանդյան-Շիլլեր փոխհարաբերությունը դիտարկել Րաֆֆի-Շիլլեր փոխհարաբերության համատեքստում, քանի որ Նալբանդյանն ուղղակի առնչություն ունի քննվող թեմայի հետ, մասնավորապես նա իբրև գրական կերպար՝ Համր անվամբ, հանդես է գալիս «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպում⁶:

* * *

Րաֆֆու ուշադրությունը Շիլլերի նկատմամբ դրսևորվել է դեռևս 50-ական թթ. սկզբին, երբ նա ուսանում էր Թիֆլիսի գիմնազիայում: Նրա թարգմանական երախայրիքը Շիլլերի «Der Gang nach dem Eisenhammer» (1797) բալլադի փոխադրությունն էր ռուսերենից՝ «Ֆրիդոլին»⁷ վերնագրով, որը շարադրված էր գրաբար լեզվով, արձակ ձևով և հրատարակվել է հետմահու⁸:

Ծանոթանալով հանճարեղ գերմանացու ազատաշունչ երկերին՝ Րաֆֆին հափշտակվել է նրա գաղափարներով, որոնք 19-րդ դարում նույնքան արդիական ու անհրաժեշտ էին հայ իրականության մեջ, որքան՝ դրանից մեկ դար առաջ Գերմանիայում: Րաֆֆու կյանքում Շիլլերի նշանակության մասին են վկայում թե՛ նրա ժամանակակիցները, թե՛ կենսագիրներն ու հետագա ուսումնասիրողները⁹: Նա ինքը «Փունջի» առաջաբանում, ի թիվս այլ մեծությունների, նշում է նաև Շիլլերին՝ իբրև գրողի չափանիշ և կատարելատիպ¹⁰, այնուհետև «Ուր է իմ հայրենիքը» բանաստեղծությանն իբրև բնաբան բերում է Շիլլերի խոսքերը հայրեն-

³ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ 6 հատորով, հտ. 3, Երևան, 1980, էջ 438:

⁴ Նույն տեղում, էջ 17:

⁵ Ա. Բաբայան, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 71:

⁶ Րաֆֆի, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Խ. Սամվելյանի ծանոթագրությունը, Երևան, 1955, էջ 650:

⁷ Րաֆֆի, Վեպիկներ և պատկերներ, հտ. 2, Թիֆլիս, 1893, էջ 373: Դրանից առաջ՝ 1891թ. «Աղբյուր» ամսագրի խմբագրությունը առանձին գրքով լույս է ընծայել այս երկը՝ որպես ընծա ամսագրի՝ 1892թ. բաժանորդներին:

⁸ Տե՛ս Րաֆֆի, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 8, Խ. Սամվելյանի ծանոթագրությունը, Երևան, 1957, էջ 705: Տե՛ս նաև Ա. Բաբայան, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 208:

⁹ Ե. Նեկրասովա, Ժողովածու: (Հօգուտ ռուս սովյալների): Մոսկվա, 1892, էջ 243-244: Տե՛ս նաև Ա. Բաբայան, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 78:

¹⁰ Րաֆֆի, Փունջ, հտ. 1, Թիֆլիս, 1874, էջ IX:

նիքի մասին՝ վերցված «Վիլհելմ Տելլ» դրամայից¹¹: Րաֆֆին տարբեր առիթներով վկայակոչում է Շիլլերին, մեջբերումներ կատարում նրանից կամ նրա մասին հնչած կարծիքներից, մասնավորապես անդրադառնում է Շիլլերի Դոն Կառլոսի և պատմական Դոն Կառլոսի տարբերություններին¹²:

Գերմանացի մեծ դրամատուրգի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ Ա. Բաբայանը լույս է ընծայում «Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում» (1959) ուսումնասիրությունը, որտեղ անդրադառնալով հայ գրական ու հասարակական կյանքում Շիլլերի ստեղծագործությունների և գաղափարների դերին ու նշանակությանը՝ հայտնում է այն տեսակետը, որ «Շիլլերի ազատասիրական գաղափարները որոշակի դեր են կատարել նաև Րաֆֆու ստեղծագործական կյանքում»¹³: մասնավորապես նշելով «Ջալալեդդինը»: Րաֆֆի-Շիլլեր գրական առնչություններին մենք արդեն անդրադարձել ենք «Շիլլերի «Ավագակները» և Րաֆֆու «Ջալալեդդինը»» հոդվածում¹⁴: Եթե այստեղ ակնհայտ են Շիլլերի գաղափարների անմիջական ազդեցությունը, սյուժետային և կերպարային ընհանրությունները, ապա «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի առումով գոյություն ունեն վիճելի խնդիրներ, որոնք կարիք ունեն լուսաբանման:

Գրականագիտության մեջ հայտնի չէ այս վեպի գրության ստույգ թվականը: Խաչագողների թեման Րաֆֆուն հետաքրքրել է ստեղծագործական կյանքի վաղ շրջանից սկսած: 1856-68թթ., երբ նա Սալմաստում էր, պարբերաբար այցելում է Սավրա, հետաքրքրվում խաչագողների կյանքի մանրամասներով, ուսումնասիրում է նրանց մասին առկա տեղեկությունները և 1867 թվականից հետո «ամբողջացնում է ունեցած տեղեկությունները»¹⁵:

«Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի ստեղծման համար իբրև շարժառիթ է ծառայել Է.Սյուի «Թափառական հրեան» վեպը: «Դեռ երիտասարդ հասակում նա այնքան էր ոգևորվել Էթեն Սյուի «Թափառական հրեա»-ով, որ կամեցել էր նույն ուղղությամբ վեպեր գրել,- Րաֆֆու մասին հուշերում գրում է Ալ .Շիրվանզադեն:- **Նա ինքը խոստովանում էր** (Ընդգծումը մերն է՝ Ա.Բ.), որ «Խաչագողի հիշատակարանը» սկսված է հենց այդ վեպի ազդեցությամբ, բայց հետո ենթարկված է փոփոխությունների»¹⁶: Ընդ որում՝ Սյուի «Թափառական հրեան» հայերեն է թարգմանել Ս. Նալբանդյանը 1857թ., հանգամանք, որը չի կարելի անտեսել այս վեպը քննելիս:

Առաջին հայացքից թվում է՝ պետք է բացառել Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի և Շիլլերի «Ավագակներ» դրամայի որևէ առնչություն, քանի որ

¹¹ **Ֆ. Շիլլեր**, Վիլհելմ Տելլ, Թիֆլիս, 1873, էջ 52:

¹² **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 10, «Պ.Յայկունու կրիտիկան և «Կայծերը»», Երևան, 1959, էջ 90: Տե՛ս նաև **В. Г. Белянский**, Собрание сочинений, в 3-х томах, т. 1, Москва, 1948, стр. 233.

¹³ **Ա. Բաբայան**, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 80:

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ ԿԳՆ ԳԴԳ Գիտական հոդվածների ժողովածու 4, Փավառ, 2000, էջ 124-128:

¹⁵ **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Խ. Սամվելյանի ծանոթագրությունը, Երևան, 1955, էջ 651:

¹⁶ **Ալ. Շիրվանզադե**, Կյանքի բովից: Հուշեր, Րաֆֆիի կյանքից, Երևան, 1982, էջ 467: Տե՛ս նաև Րաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1986, էջ 56:

հեղինակն ինքն է հիշատակում է. Սյուից ներշնչվելու հանգամանքը և վեպում էլ, ի թիվս աստվածաշնչյան այլ պատմությունների, խոսում է նաև «թափառական հրեայի» մասին: Սակայն մեզ օգնության է հասնում Բաֆֆու «Մամուլի անբարոյականությունը» հոդվածը, որտեղ, ի պատասխան «Մեղու» լրագրի խմբագիր Սիմոնյանցի ֆելիետոնի, մեծ վիպասանը գրում է. «Ես հավատացած եմ, եթե **անմահ Շիլլերը** և՛ «Մշակի» մեջ տպեր իր **«Ավազակներ»** **անունով գեղեցիկ դրաման** (Ընդգծումները մերն են՝ Ա.Բ.), Պ. Սիմոնյանցը հեղինակին կկոչեր **ավազակ** (Ընդգծումը հեղինակինն է), որովհետև նկարել էր մի այնպիսի սարսափելի տիպ, ինչպիսին է Ֆրանց Մորը»¹⁷: Այնուհետև նա ենթադրում է, որ է.Սյուի «Թափառական հրեա» վեպի առնչությամբ ևս հոդվածագիրը նույնպիսի մոտեցում կարող է ունենալ: «Պ. Սիմոնյանցի լոգիկայով, շարունակում է Բաֆֆին, - ես էլ «խաչագող» եմ, որովհետև խաչագողների հայրենիքիցն եմ, որովհետև խաչագողների կյանքից մի վեպ եմ գրել»¹⁸: Հոդվածում Շիլլերն ու Սյուն հիշատակվում են հաջորդաբար, և առաջինը հիշատակվում է «Ավազակների» հեղինակը:

Սակայն այստեղ առկա է ևս մի խնդիր. Շիլլերի «Ավազակների» հայերեն անդրանիկ թարգմանությունը առաջին անգամ առանձին գրքով լույս է տեսել «Խաչագողի հիշատակարանից» շուրջ երկու տասնամյակ անց՝ 1890թ. Թիֆլիսում, Փ. Վարդանյանի թարգմանությամբ: Որտեղի՞ց կարող էր Բաֆֆին դեռևս 60-70-ականներին ծանոթ լինել այս դրամային: Հարցի քննությունը մեզ հանգեցնում է հետևյալին. Արվյանից սկսած հայ իրականության մեջ օրեցօր մեծանում է հետաքրքրությունը Շիլլերի ստեղծագործության նկատմամբ: Հայ պարբերական մամուլում տպագրվում են բազմաթիվ հատվածներ Շիլլերի երկերից կամ ամբողջական գործեր, հայ բեմերում ներկայացվում են նրա պիեսներն ամբողջությամբ կամ կրճատ տարբերակով: 1873թ. մայիսի 3-ին Թիֆլիսի Ամառային թատրոնում տեղի է ունենում «Ավազակների» առաջին ներկայացումը¹⁹ (թարգմանիչ՝ Ն. Լալայան), Գ. Չմշկյանի ղեկավարությամբ, որի հետ Բաֆֆին ծանոթացել էր 1871 թվականին՝ «Մշակի» նախապատրաստական շրջանի խմբագրական ժողովներից մեկում²⁰: Չմշկյանը դեռևս 60-ական թվականներից նպատակ ուներ բեմադրելու այս դրամայից որևէ տեսարան՝ անձամբ «փորձելու իր ուժերը»՝ մարմնավորելով Կարլին կամ Ֆրանցին²¹, և պիեսը թարգմանելու խնդրանքով դիմում է ժամանակի հայ թատրոնի նշանավոր գործիչ Միքայել Պատկանյանին: Սակայն նրանց այս ձեռնարկումը չի հաջողվում:

Վերը նշվածը ևս մեկ անգամ հաստատում է, որ Բաֆֆին՝ իր ժամանակի լուսավորյալ և ազգի լուսավորության մեջ նրա փրկությունը տեսնող հանճարեղ հայրենասերը, դեռևս 60-ական թվականներին կարող էր ծանոթ լինել Շիլլերի «Ավազակներում» ներկայացվող հարաբերություններին, գաղափարներին, բռ-

¹⁷ «Մշակ», 1883, N25, էջ 1: Տե՛ս նաև **Բաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 10, Երևան, 1959, էջ 62:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ **Ա. Բաբայան**, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 245:

²⁰ Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1986, էջ 323:

²¹ **Գ. Չմշկյան**, Իմ հիշատակարանը, Երևան, 1950, էջ 102-103:

նությունը խորտակելու կոչերին, թեև գոյություն չունի այս մասին որևէ ուղղակի հիշատակում: Փոխարենը՝ այս վեպում մենք տեսնում ենք ավագակների տարբեր կերպարներ, որոնց մեջ կան և այնպիսիները, ովքեր ականա են հայտնվել ոչ պատվաբեր այդ ճանապարհին, և նրանց հոգին վերջնականապես աղարտված չէ անհաշիվ մեղքերի մղող ավագակային «բնագոյներից»:

* * *

«Խաչագողի հիշատակարանը» Րաֆֆու առաջին ծավալուն ստեղծագործությունն է, որի գրությունը վիպասանն ըստ ամենայնի ավարտել է 1869-70 թվականներին²²: Վեպն առաջին անգամ տպագրվել է 1882 և 1883 թվականներին «Մշակում», իսկ առանձին գրքով լույս է տեսել 1883թ. (I, II մասեր) և 1884թ. (III, IV մասեր)²³: Վեպն սկսվում է «Ի՞նչ է խաչագողը» ընդարձակ առաջաբանով, որտեղ տրվում է խաչագողի համապարփակ բնութագիրը: Խաչագողների «հայրենիքը» Պարսկաստանի Սալմաստ գավառի Սավրա գյուղն է: Այստեղ է խաչագողի տունը, ընտանիքը, տնտեսությունը, և նա օրինակելի երկրագործ է: Սակայն հեռանալով տնից, նա «սկսում է աֆֆերաների մեջ մտնել»՝ հանուն շահի, քանի որ «նա սարսափելի անհագ ձգտումն ունի մեծանալու, բարձրանալու և հարստանալու»²⁴, և դա նրան հաջողվում է: «Խաչագող» անունը կապված է տաճարում աբեղա ձևանալով՝ խաչերն ու արծաթեղենը գողանալու պատմության հետ: Սակայն խաչագողների գործունեությունն անհամեմատ ընդարձակ ոլորտներ է ընդգրկում: Նրանք ընդունակ են աներևակայելի կերպարանափոխությունների, ցանկացած միջավայրի հարմարվելու և համապատասխան վարքագիծ դրսևորելու՝ լինի դա հասարակության վերնախավը թե ստորին դասը, լինի դա անկիրթ ռամիկ թե գիտնական, աբեղա թե խավարամիտ մոլլա... Նա կարող է լինել փողոցային սրիկա, կարող է լինել բարեպաշտ քրիստոնյա՝ ընդունակ «ողորմության ձեռք մեկնելու»: Նա «առածգական է և դյուրաթեք» և «նայում է տիեզերքի վրա, որպես յուր հունձքի արտի»:

Խաչագողը «մի գարշելի տիպ է», «մեխած ջրի մրուրը»: Սակայն գրողը կարծես դատապարտում է ոչ թե խաչագող երևույթը, այլ դրա դրդապատճառները: Րաֆֆին համոզված է, որ խաչագողը «ավերված, փչացած, անբարոյականացած հասարակության հրեշավոր ծնունդն է»²⁵, և նույնքան համոզված է, որ «ամենակարող» այդ մարդիկ «հրաշքներ կգործեն, եթե ազնիվ լինեին...»²⁶:

Վեպը շարադրված է իբրև հավաստի պատմություն՝ շարադրված երբեմնի խաչագող Մուրադի օրագրի և նրա կնոջ՝ Նանայի պատմածների հիման վրա: Առաջին հայացքից անհնարին է թվում Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի և Շիլլերի «Ավագակներ» դրամայի միջև ընդհանրությունների առկայությունը: Սակայն ուշադիր ընթերցողը չի կարող չնկատել դրանք թե՛ կերպարային

²² **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Խ. Սամվելյանի ծանոթագրությունը, Երևան, 1955, էջ 651:

²³ Նույն տեղում, էջ 654:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 313:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 306:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 327:

համակարգում, թե՛ գաղափարական մակարդակում:

Առաջին ընդհանրությունը սոցիալական միջավայրն է, որտեղ գործում են համեմատվող երկերի հերոսները, և նրանք, որպես մարդկային որոշակի խավի ներկայացուցիչներ, դիտարկվում են իբրև հասարակական տվյալ հարաբերությունների արդյունք: Երկու հեղինակների նպատակն էլ նույնն է՝ «ջախջախել արատը և վրեժ լուծել կրոնի, բարոյականության ու քաղաքացիական օրենքների համար», «դիմակազերծ անել արատն իր ողջ այլանդակ մերկությամբ»²⁷: Եթե Շիլլերն իր դրամայի բնաբանում բերում է Հիպոկրատի հայտնի խոսքը՝ «Որտեղ անօգուտ են դեղորայքը, այնտեղ օգնում է երկաթը, որտեղ անգոր է երկաթը, այնտեղ օգնում է կրակը»²⁸, ապա Րաֆֆին հարց է բարձրացնում՝ «Մինչև ե՞րբ պիտի ծածկենք մեր կեղտերը: Դա նույնը կլինե՞ր, շարունակում է վիպասանը, ինչպես մի հիվանդ ամաչելով թաքցներ այն վերքերը, որոնք օրըստօրե ավելի փտելով, նեխելով, վարակում են մարմնի ամբողջ կազմվածքը...»²⁹: Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ նախ կարևորում են ինքնագիտակցության դերը՝ իրականությունն ըստ արժանվույն գնահատելու հարցում, և դրությունը շտկելու համար առաջարկում են հասարակության ախտերի բժշկման «վիրաբուժական» եղանակը, քանի որ «դեղորայքն այլևս անգոր են»: Քննվող ստեղծագործություններում ընդհանրություն կարելի է համարել նաև այն, որ թե՛ Մուրադը և թե՛ Կարլ Մոորն իրենց կամքից ամկախ են հայտնվում ավազակային անպատվաբեր կյանքի թոհուրեհում, և երկուսն էլ, գիտակցելով իրենց արարքների վայրագությունը, մինչև վերջ չեն կորցնում իրենց մարդկային դեմքը, խիղճը, բարոյական որոշակի հատկանիշներ: Նրանք ընդունակ են սիրելու, կարեկցանքի և սրբությամբ են պահում տված երդումը, որքան էլ այն դաժան հետևանքներ ունենա:

Ընդհանրություն ենք տեսնում նաև կանանց կերպարներում: «Ավազակներում» Ամալիան, «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպում՝ Սավրա գյուղի գրեթե բոլոր կանայք, այդ թվում՝ Մուրադի մայրը՝ Նազանին, սիրած աղջիկը՝ Սառան, որի հետ նշանված էր, հետազայում՝ Նենեն, օժտված են բարոյական բարձր հատկանիշներով: Նրանք ընդունակ են սիրելու, հավատարմությամբ սպասելու նույնիսկ այն դեպքում, երբ սիրեցյալի վերադարձի հույսն իսպառ մարել է: Ուշագրավ են հատկապես Ամալիայի և Սառայի կերպարները, որոնք օժտված են մեծագույն մարդասիրությամբ: Նրանց համար դժվար է սիրելիի մասին ցավալի լուրեր լսելը, սակայն առաջին հերթին մտածում են նրանց ծնողների (Ամալիան՝ Կարլի հոր, Սառան՝ Մուրադի մոր) մասին, ովքեր անհանգիստ մտածություններից ու երկար սպասումից հյուժովել, սակայն չեն կորցրել սիրելի զավակին ևս մեկ անգամ տեսնելու, նրան գոնե վերջին անգամ գրկելու հույսը: Սառան և Ամալիան հանդես են գալիս իբրև պարկեշտության, առաքինության տիպար՝ պատրաստ անձնագոհության հանուն սիրելի էակի: Այստեղ հետաքրքիր է Մուրադի և Կարլի վերաբերմունքը. գիտակցելով իրենց հանցանքների ամբողջ ծանրությունը՝

²⁷ **Ֆ. Շիլլեր**, Ընտիր երկեր, Երևան, 1952, էջ 33:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Խ. Սամվելյանի ծանոթագրությունը, Երևան, 1955, էջ 315:

նը, ավագակության արատավոր ու կորստաբեր ճանապարհի գարշելիությունը՝ նրանք կարծես խուսափում են իրենց սիրելիներից՝ համարելով, որ արժանի չեն այդ բարի, հրեշտակային էակների սիրուն: Եթե Մուրադը ամաչում է Սառայից՝ մտածելով, որ նա չի կարող գողի սիրել, և փախչում է նրանից, «որպես մի հանցավոր, որ արժանի չէր նրա սերին»³⁰, ապա Կարլը Ամալիային համարում է թշվառ, քանի որ իր պես սրիկայի է սիրում: Ինչ վերաբերում է Մուրադ-Նենե հարաբերությանը, ապա այստեղ ևս առկա են ընդհանուր գծեր. Ամալիան պատրաստ է Կարլի ձեռքից ընդունել մահը՝ գիտակցելով, որ նա երդմամբ է կապված ավագակների հետ և չի կարող իրենը լինել: Նենեն պատրաստ է հանցագործ դառնալ, միայն թե իրեն էլ աքսորեն Սիբիր, որտեղ գուցե կարողանա հանդիպել Մուրադին:

Հոգևոր դասի քննադատությունը ևս ընդհանուր գիծ է երկու հեղինակների համար, սակայն ցույց տալով խաչագողների կերպարանափոխությունները տարբեր կրոնների ներկայացուցիչների, Րաֆֆին նշում է, որ նրանք երբեք չեն մարմնավորել հայ քահանայի: Եթե Շիլլերը կղերական Պատերին մեղադրում է հոգևոր դասի երեսպաշտության մեջ, ապա Րաֆֆին դրվագներից մեկում թեթևակի ակնարկում է. «...Քահանաները վախենում էին խոսել ավելի այն պատճառով, որ ցույց չտան իրանց տգիտությունը»³¹:

«Խաչագողի հիշատակարանը» վեպում ինքնատիպ է քավոր Պետրոսի բարդ ու հակասական կերպարը, որն առնչության եզրեր ունի թե ազնիվ ավագակ Կարլ Մոորի, թե նրա տմարդի եղբոր՝ ստոր ու անազնիվ Ֆրանց Մոորի հետ: Առաջին հայացքից խաբեբա և եղեռնագործ քավոր Պետրոսը զարմացնում է Մուրադին՝ դրսևորելով կարեկցանք ընչազուրկ ու թշվառ մարդկանց նկատմամբ: Նա մտածում է աղքատներին օգնելու մասին և թալանում է միայն «ժլատ հարուստներին»: Ձեռք բերած գումարը նա տալիս է մի դեպքում՝ սպահանցի քահանային՝ եկեղեցու շինության համար, մյուս դեպքում՝ օտար երկրում սովատանջ մի գյուղ թշվառությունից ազատելու համար: Հիշենք, որ Կարլը իր հասանելիքի երրորդ մասը բաժանում էր որբերին կամ հատկացնում «ընդունակ տղաների ուսման համար»: Բայց երբ խոսք է գնում խղճի ու խղճմտանքի մասին, նա կարծես կրկնում է Ֆրանցի խոսքերը. «Խի՞ղճ: Օ՛, այո՛, մի պատվական խրտվիլակ՝ ճնճողներին պարտեզից դուրս քշելու համար», - արհամարհանքով ասում է Ֆրանցն ու ավելացնում, որ այն «շատ գովելի գյուտ» է՝ «հիմարներին սանձելու և ռամիկներին ոտքի տակ պահելու համար»³²: Քավոր Պետրոսն էլ բացականչում է. «Խղճմտանք... ազնվություն... ի՞նչ գեղեցիկ խոսքեր են, բայց նույնքան դատարկ, որքան ինքը՝ հիմարությունը...»: Այնուհետև նա փորձում է հիմնավորել իր խոսքերը. «Մարդ չէ կարող խղճմտանք և ազնվություն ունենալ այնպիսի ժամանակներում, երբ ամբողջ մթնոլորտ, որի մեջ ապրում է նա, վարակված է անբարոյականությամբ»³³:

Եթե «Ավագակներում» իբրև հանցագործ հանդես են գալիս միայն ավագակ-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 339:

³¹ Նույն տեղում, էջ 379:

³² **Ֆ. Շիլլեր**, Ընտիր երկեր, Երևան, 1952, էջ 45-46:

³³ **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Երևան, 1955, էջ 460:

ները, ապա «Խաչագողի հիշատակարանում» տեսնում ենք հանցագործների տարբեր տիպեր՝ խաչագողների, որոնց Ռաֆֆին երբեմն ավազակ է անվանում, Ջալլադ (դահիճ) մականունով ավազակապետին, ում բնորոշելիս գրում է, թե՝ «Ավազակը յուր գործունեությամբ շատ չէ զանազանվում խաչագողներից»³⁴, և աքսորի մեջ գտնվող խորհրդավոր երիտասարդը, որին Չամր էին կոչում: Ավազակապետին թեև դահիճ էին կոչում, բայց նա երբեք անմեղ արյուն չէր թափել: Կրկին հանգամանքներն էին նրան հասցրել այդ օրվան: Մինչդեռ նա «մեծահոգի ու բարի էր, որպես մի ազնիվ հերոս», «ուժեղ էր, որպես Չերկուլես» և «անկիրթ ևս չէր. նրա բավական մշակված լեզուն և առողջ դատողությունները ցույց էին տալիս, թե ինքը գրագետ ոմն էր»³⁵: Պարզվում է՝ նա վեց տարի սովորել է Տաթևի վանքում: Նրա սիրո պատմությունն էլ ողբերգական վախճան է ունենում, և նա ականա դառնում է հանցագործ՝ ի վերջո հայտնվելով աքսորում: Նրա մասին այս սուղ տեղեկություններն էլ բավական են՝ Կարլ Մոորի հետ համեմատության եզրեր գտնելու համար:

Ինչպես նշվեց, ընդհանրություններն առկա են նաև քննվող ստեղծագործությունների գաղափարական մակարդակում: Այստեղ բարոյական նորմերից զատ ընդգծվում են նաև ազգային ինքնագիտակցության վերելքի, արատը մերկացնելու և ոչնչացնելու, բռնության դեմ համախմբվելու գաղափարները և այլն: Եթե «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի առաջին երեք մասերը մեծ մասամբ արկածային բնույթ են կրում, ապա չորրորդ մասն աչքի է ընկնում գաղափարների հարստությամբ: Այստեղ ներկայացվող Չամրի կերպարը մարմնավորում է Մ. Նալբանդյանին (այս մասին խոսվեց հոդվածի սկզբում), որը դառնում է ոչ միայն Մուրադի դաստիարակը, այլև հեղինակի գաղափարախոսը: Նա խոսում է այնպիսի հասկացությունների մասին, ինչպիսիք են, օրինակ, անհատ, ընտանիք, ցեղ, ազգ, հայրենիք, պետություն, քաղաքակրթություն, լուսավորություն և այլն: Իր դատողություններն անելիս նա միշտ բերում է Մուրադի օրինակը՝ ցույց տալով, որ նա հանգամանքների բերումով է հայտնվել այդ ճանապարհին. «Ձեզ հանցանքի մեջ ձգեցին այն հանգամանքները և այն կենսական պայմանները, որոնցով, սկսյալ մանկությունից, շրջապատված եք եղել»³⁶: Այնուհետև ցույց տալով մյուս աքսորականներին՝ ասում է, որ նրանք «հասարակության հիվանդոտ կազմվածքի արտադրած վերքերն ու պալարներն են, որ կտրել և այստեղ են ձգել, այն մտքով, որ կազմվածքը բոլորովին չվարակվի: ...Դրանց գործած հանցանքների արմատը դրած է եղել այն հողի մեջ, որից դրանք բուսել, աճել և զարգացել են»³⁷:

Այսպիսով, եթե դիտարկում ենք գրողի բուն նպատակը՝ խաչագողերին համարելով հասարակության «հիվանդոտ կազմվածքի» արգասիք և «պարսիկների բռնակալության բնական արդյունք», հանգում ենք Շիլլերի այն մտքին, որտեղ օրենքը հակադրվում է ազատությանը. «Պահանջում են, որ մարմինս կապերով պրկեն և կամքս օրենքով կաշկանդեն: Օրենքը խխունջի նման սողալ է ստի-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 544:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 554:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 594:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 595:

պում այն մարդուն, որ կարող էր թռչել արծվի պես,- ասում է Կարլ Մոորը:- Օրենքը երբեք մեծ մարդ չստեղծեց, մինչդեռ ազատությունը հսկաներ է առաջ բերում և դյուցազուններ»³⁸: Այսինքն՝ երկու հեղինակներն էլ անհատի ազատության ջատագովներ են: Րաֆֆու մոտ այն ներկայացվում է ազգի ազատագրման համատեքստում, Շիլլերի մոտ՝ սոցիալական ազատագրման: Սակայն անհմար է բռնության ու անարդարության դեմ միայնակ պայքար մղելը: «Կյանքը ծանծրալի է դառնում ավելի այն ժամանակ, երբ հասկանում ես նրա նպատակը և չես կարողանում ցանկացածդ կատարել», - ասում է Մուրադը³⁹: Համրի դատողություններն աշխատանքի ու կրթության, ազատության ու հավասարության մասին նրա մեջ արթնացնում են ազատության տենչ, նա հասկանում է, որ անհավասար պայքարն է մղում անազնիվ միջոցների:

«Տուր մի գունդ ինձ մման կտրիճներ՝ Գերմանիան կդառնա մի հանրապետություն, որի առաջ կուսանաց վանքեր կթվան Հռոմ ու Սպարտա»⁴⁰, - վրդովված գոչում է Կարլը՝ մտորելով ժամանակակիցների մեծամտության, երեսպաշտության և ճղճիմ բարքերի մասին, որոնց պատճառներից մեկն էլ դարաշրջանի սոցիալական վիճակն էր:

* * *

Քննելով Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի և Շիլլերի «Ավագակներ» դրամայի տիպաբանական առանձնահատկությունները՝ գալիս ենք այն համոզման, որ նշված ընդհանրությունները պատահական չեն: Ապացույց՝ Րաֆֆու գրական նախասիրությունները, նրա ժամանակակիցների կարծիքներն ու հուշերը:

Րաֆֆու ոչ մի գրվածք ինքնանպատակ չէ, և այսօր, երբ հայ ժողովուրդը կրկին կարիք ունի համախմբման, ավելի քան արդիական ու անհրաժեշտ են անհատի ազատության և ազգային ինքնագիտակցության վերելքի ոգեշնչող գաղափարները, արդարության, մարդասիրության, փոխօգնության և ազնիվ մղումների կոչերը, որոնք հասարակությանն են փոխանցվում մախ և առաջ գրականության միջոցով: Եվ ովքե՞ր, եթե ոչ Շիլլերն ու Րաֆֆին, ոչ միայն կարող են խոշոր պլանով պատկերել արատն իր ողջ նողկալիությամբ, այլև ի զորու են դարերի հեռավորությունից տալ դրա հաղթահարման հնարավոր ուղիներն ու հասարակական բազում խնդիրների լուծման գործուն բանաձևերը:

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СХОДСТВА РАФФИ И ШИЛЛЕРА

А. С. БАГОЯН

В статье рассмотрены образы разбойников в произведениях "Разбойники" Ф. Шиллера и "Дневник Хачагоха" Раффи. Методами сопоставления и сравнения выявляются те особенности, которые аргументируют влияние идей Шиллера на некоторые произведения великого армянского беллетриста Раффи, в частности роман "Дневник Хачагоха". Анализируются общие черты развития сюжетов, характера и поведения персонажей, вопросы морали, относящиеся как к дворянству, так и к духове-

³⁸ **Ֆ. Շիլլեր**, Ընտիր երկեր, Երևան, 1952, էջ 49:

³⁹ **Րաֆֆի**, ԵԺ 10 հատորով, հտ. 2, Երևան, 1955, էջ 613:

⁴⁰ **Ֆ. Շիլլեր**, Ընտիր երկեր, Երևան, 1952, էջ 49:

нству. Подчеркиваются идеи справедливости и свободы, социального равенства, благородства и чести.

ABOUT THE LITERARY RELATIONS BETWEEN RAFFI AND SHILLER

A. S. BAGOYAN

The article is devoted to the study of a robber's character in the novels "The Robbers" by F. Shiller and "The Memoir of a Cross Stealer" by Raffi. On the basis of synthesizing and comparison are such peculiarities which argue the influence of Shiller's ideas on several works of the Armenian great novelist, particularly on the novel "The Memoir of a Cross Stealer". The general traits of the acts, the development of extracts, the nature of characters and the issues of morality are analysed which deal with the nobility and the clergy. The ideas of justice, social equality and honour are underlined in the article.

ԱՌԱՍՊԵԼԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԱՔԻԳ ԱՎԱԳՅԱՆԻ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Բ. Գ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ
ԳՊՀ շրջանավարտ

Մինչ «բզկտված հոգիների փիլիսոփայությամբ»¹ գրականագիտությանը ներկայանալը՝ ստեղծագործական առաջին շրջանում լույսընծայած պատմվածքներն արդեն իսկ ճշտում են Ավագյանի աշխարհագրությունն ու գեղագիտական ըմբռնումները: Այս մասին գրեթե ոչինչ չի ասվում արձակագրին նվիրված հոդվածներում ու գրախոսականներում: Դրանցում հիմնականում մատնանշվում է վերջինիս ստեղծագործության այս կամ այն առանձնահատկությունը («Հեղինակի խոսքը սեղմ է, զուսպ, առաջին հայացքից փաստին արձագանքող, բայց կա կյանքի ընդհանրացված ընկալումը, թափանցող հայացքը, մեղմ, բայց վերջնական պատասխան տվող խոսքը»², «Ասելիքը փոքր հիմքի վրա սպառող, անհամեմատ սուղ արտահայտչամիջոց պահանջող ստեղծագործություններ են դրանք»³, «Ավագյանի պատմվածքներին բնորոշ են ներքին կիրքն ու արտաքին անդորրությունը: Դրամատիկ պատմությունը ոճի մեջ ստանում է հարթ ու «անփույթ» մակերես: Գրողն այնպես թեթև ու «անստույգ» է պատմում, կարծես ուզում է ասել, այս ամենը դժվար է, դաժան, բայց սրանք չեն

¹ Այսպես է Ավագյանի «Հարավային տենդը» բնորոշում Ս. Աթաբեկյանը: Տե՛ս **Աթաբեկյան Ս.**, Բզկտված հոգիների փիլիսոփայությունը, Գրական թերթ, 1971թ., N25, էջ 2:

² **Արզումանյան Լ.**, Արդար կյանքի ջատագովությամբ, Սովետական գրող, 1983թ., N1, էջ 126:

³ **Հովհաննիսյան Ա.**, Տասը կտոր ճշմարտություն, Սովետական Հայաստան, 1966թ., ապրիլի 16, էջ 3: